
Egeresi László Sándor: A készülő bibliai héber-magyar szótárról¹

Egy jó előadást illik úgy kezdeni, hogy vagy egy izgalmas bevezetőt mond az előadó, vagy felhívja rá a figyelmet, hogy mennyire fontos az a téma, amiről szó lesz. Az elmúlt években olyan izgalmas témákkal foglalkoztam, mint az emberáldozat kérdése az Ószövetségben; a napkultusz nyomai a Szentírásban; a Biblián kívüli feliratok és azok hamisításai – ez utóbbival természetesen csak szigorúan elméleti síkon. Vagy megemlítem utolsó „kedvesemet”, az óhéber numizmatikát, amivel az „afférom” odáig fajult, hogy családom nem kis megrökönyödésére magam is vásároltam néhány szép ókori pénzérmét. Az ilyen alkalmakkor az előadó beszámol a kutatásairól, ezáltal bepillantást nyerhet a hallgatóság, hogy az illető szakember mivel foglalkozott az elmúlt hónapokban, esetleg az elmúlt egy-két évben. S itt van az a pont, ahol a korábbi előadásaimhoz vagy kutatásaimhoz képest jelentős mértékű eltérést látok. Az a téma, amiről szó lesz, két éve folyamatosan égeti a belsőmet, s ez még további 4–5 évig így lesz, majd terveim szerint még további 10–14 évig. Vagyis becslésem szerint az életemből legalább 20 év fog szólni ennek a tervnek a teljes, végső megvalósításáról. 20 év pedig nem két év, nem néhány hónap, akár hogy is nézzük.

Az említett számok magyarázatra szorulnak, de előbb még egy személyes élményt hadd mondjak el. Debreceni teológus diákként három tanáromra néztem fel nagy tisztelettel. A dobogó első helyén Karasszon Dezső professzor állt, aki nagy tudása mellett emberségével és gerinces-ségével is kiemelkedett abból a korból, Czeglédy Sándor professzor állt a harmadik helyen, akinek óriási tudása és rendszerező képessége volt, kettőjük közt pedig második helyen Varga Zsigmond József professzor, akit nyelvész felkészültségéért és judiciumaért kedveltem nagyon. Magam ahhoz a szűk tanítványi körhöz tartoztam, aki rendszeresen feljárt Zsiga bácsihoz a lakására külön órára, ahol a nyelvésztől kezdve

¹ A cikk a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karán, 2013. október 25 -én elhangzott előadás leírt, szerkesztett változata.

az egyházpolitikáig sok mindenről szó esett. Örök élmény számomra, ahogy Varga Zsigmond a készülő szótáráról mesélt. A sajátos koncepciójáról, egyes szavak elemzéséről, később a kiadás körüli nehézségekről. Valami olyan megismételhetetlen pillanat lehetett ez, mint amikor Ország Lászlót hallgatták az angol szakos diákjai, hogyan készül éppen a szótára. Ez az angol lexikográfiai példa és a katedrán álló teológus alakja, a Károli Egyetem Bölcsészettudományi Karán fonódott össze és bír előzménnyel, hiszen ezen a budapesti karon az angol szakot Ország László utódja, a szintén híres szótáríró Magay Tamás szervezte meg, aki nálunk, a Ráday utcában szerzett református lelkészi oklevelet².

Ahogy említettem, Varga Zsiga bácsi lelkesedése és kisugárzó küldetéstudata mélyen belém ivódott. Azt azonban soha nem gondoltam, hogy ennek az eseménynek folytatása lesz az én életemben. Amikor 10 évvel ezelőtt kezembe került a világ talán legjobb bibliai héber szótára, „a Köhler-Baumgartner”, akkor belém hasított, hogy magyarul még mindig nincs egy tisztességes szótár, amit akár a diákok, akár a lelkészek forgathatnának a Biblia eredeti nyelven történő olvasása közben. Lelkesedésem átragadt Karasszon István professzorra is, akivel közösen megírtunk három vagy 4 áléffel kezdődő szót. Aztán a dolog ennyiben maradt. Mindketten láttuk, hogy ez egy gigászi feladat, ráadásul én a felkészültségemet is kevésnek tartottam ehhez, így egy hét múlva már nem is beszéltünk erről. Csendben feladtuk és eltemettük magunkban a szótár ötletét. Aztán a kezembe akadt Larry A. Mitchel magyarra fordított szólistája (a cím szerint „diákszótára”)³, amiben éppen csak, hogy több szó van, mint a nyelvtanom végén lévő szószedetben⁴. Hát tényleg csak

² 1955-ben. Két év múlva az Akadémiai Kiadónál kapcsolódott be szótárszerkesztési munkákba. Kezdetben Ország László asszisztense, majd munkatársa, majd vezető szerkesztő, végül főszerkesztő. Az angol-magyar szakot ekkor végzi el az ELTE-n.

³ Larry A. Mitchell: *Student's Vocabulary for Biblical Hebrew and Aramaic* (Grand Rapids: Zondervan, 1984.). Magyarul: *Bibliai héber és arámi diákszótár* (Szent Pál Akadémia, 2008).

⁴ Mitchell: 739 szó, Egeresi nyelvtanának végén található szólistában 647 lexéma szerepel (382 névszó + 265 ige). Ez a különbség a készülő harmadik kiadásban egyébként nullára redukálódik. Az extrém módon elnyújtott (207 oldal), esztétikusnak nem nevezhető tördelés már nem az olvashatóságot, hanem az üzleti célt szolgálja: az eredeti angol nyelvű kiadvány pusztán 87 és fél oldal, ezt a terjedelmet magyarul szótárként, „diákszótárként” eladni nehezebb lett volna.

ennyire futja a magyar teológusoktól? Bibleworks, Larry Mitchel⁵ és Pollák Kaim héber-magyar szótára⁶ Gyorsan hozzáteszem, még mindig Pollák Kaim szótárát tartom ezek közül a legértékesebbnek: láthatóan nemzetközi színvonalat képviselt a maga korában (ismerte és használta a szerző Gesenius szótárát), tudományos munka és igényesség tükröződik benne, a „kor színvonalán álló tudományos teljesítmény volt” (Pákozdy L. M.). Sajnos azonban a magyar nyelvezte ma már alig, vagy egyáltalán nem érthető és az újabb exegetikai eredményeket sem tükrözi – amit nem Pollák Kaim hanyagsága magyaráz, hanem az a tény, hogy ezt a szótárt 1881-ben írták. Itt említsük meg azt is, hogy a szótár egy olyan korban keletkezett, amikor seregnyi új magyar szó keletkezett, aminek jó része vagy megváltozott, vagy egyenesen kihalt a nyelvhasználatból. Ráadásul a nyomtatvány szövege képe is alig olvasható. Itt látszik igazán a nyomorúságunk: mert ezt az alig olvasható, gyakorlatilag elavult szótárt már kiadták a reformátusok, megjelent magánkiadásban, csak hogy legyen mit a héberül tanulók kezébe adni. Ide kapcsolódik dr. Nagy István kollégám története is. Nem sokan tudják, de híres igehirdetőnk „első szerelme a héber nyelv volt” (N. I.), öszövétségesnek készült kedves kollégám. Héber szótára nem volt, viszont lelkesedése igen, ezért lejárt a Ráday Könyvtárba, ahol kézzel (!) lemásolta magának a Pollák Kaim-féle szótárt. Aztán a sors fintora, vagy csak az Úristen észrevette az erőfeszítéseit, de rögtön a másolás befejezése után 1981-ben, pont a mi Hittudományi Karunk kiadta az akkor már 100 éves szótárt.

⁵ Angol és német nyelven több ilyen szólista is létezik. A legismertebbek a következők:

- G. M. Landes: *Hebrew Vocabulary. Learning Words by Frequency and Cognate*. (Atlanta: SBL, 2001). A népszerű könyv 2.148 szót tartalmaz (ibid., 5.o.), első verziója még 1961-ben jelent meg.
- Larry A. Mitchell: *Student's Vocabulary for Biblical Hebrew and Aramaic* (Grand Rapids: Zondervan, 1984.)
- Samuel Arnet: *Wortschatz der Hebräischen Bibel. Zweieinhalbtausend Vokabeln alphabetisch und thematisch geordnet* (Zürich: TVZ, 2006.). A könyv első fele szólista, a második fele tematikus szótár. A kategóriájában magasan a legjobb kiadvány, épít Jenni nyelvtanára is. Ezeknek a munkáknak meg van a maga didaktikai szerepe és éppen ezért jogosultsága, mivel hasznos átmenetet képeznek a kezdő diák curriculumában a nagyobb szótárak használata felé.

⁶ Pollák Kaim: *Héber-magyar teljes szótár*. (Budapest: Löwy és Alkalay, 1881.). Fakszimile kiadás: [Bp.]: Református Theológiai Akadémia, 1981 (A Ráday Kollégium kiadványai 2/4), majd 1983, [S.I.] [s.n.] 1997, [Szentendre], [Tillinger Péter] 2006.

Ennél hosszabban ecsetelnem a magyar helyzetet úgy gondolom szükségtelen. Két évvel ezelőtt úgy hozta a sors, hogy elkezdtem szótárt írni. A kiindulópontom ugyanaz volt, mint a nyelvtanom írásának kezdetén. Röviden: más úgyse fogja megírni. Nem azért, mert nincs nálam felkészültebb, alkalmasabb, csak más erre nem akar, vagy nem tud éveket rászánni az életéből. S ha ez így van, akkor ezt mégiscsak nekem kell megírni. Legalábbis ezt vallom, mély meggyőződéselem, hogy ez nekem adatott meg. A bevezető gondolatok után pedig tényleg jöjjön az, ami az előadás címében van, vagyis gondolatok a készülő bibliai-héber magyar szótár kapcsán.

A bibliai-héber szótár, mint speciális lexikográfiai feladat

Más nyelvek megértésének vágya és ehhez segédeszközök készítése sok ezer éves múltra tekint vissza. Az i.e. XXIV. századból, Eblából már ismerünk kétnyelvű sumer-akkád „szótárakat”, amik több ékírásos nyelv egymás mellé tett jellistái. Talán ezeket tekinthetjük a mai szótárak őseinek. Számos olyan ókori nyelvet ismerünk ma már, melynek írását meg kellett fejteni és írott emlékeihez szótárt kellett készíteni. Ilyen az előbb említett eblai, a sumer, az akkád, vagy az ugariti nyelv. Ezek sorába illeszkedik a bibliai héber is, mégis több szempontból a bibliai héber szókincs lexikográfiai feldolgozása jelentősen eltér a többi ókori nyelvtől. Mielőtt azonban kifejteném ezt az állítást, fontos különbséget tennünk két elnevezés között. Bibliai héber vagy klasszikus héber? A „bibliai héber” elnevezés egy corpusra utal, az Ószövetségre, míg a „klasszikus héber” elnevezés egy korszakra, ami négy részből tevődik össze: az Ószövetség szövege, a Biblián kívüli feliratok anyaga, Ben Szíra könyvének a héber szövege, valamint a qumráni héber nyelven írt tekercsek. Utóbbi kifejezés tehát, a „klasszikus héber nyelv” elnevezés tehát inkább próbálja nyelvészeti keretek közt egy adott kor, nevezetesen a Misna előtti héber nyelv korát bemutatni. Ilyen nevében és tartalmában klasszikus héber szótár jelenleg egy létezik, a sheffieldiek klasszikus héber szótára, ami nyolc kötetből áll. A terjedelem kicsit ijesztő és félrevezető: senki ne gondolja, hogy ennyi Biblián kívüli szöveg áll jelenleg a rendelkezésünkre! Ez a terjedelem a szótár koncepciójából adódik, a szemantikai megközelítés hangsúlyozásából, amihez szükségesnek érezték a szerzők,

hogy folyamatosan mondatokat idézzenek a vizsgált klasszikus héber szövegekből. Ha ezt a koncepciót félretesszük, akkor még mindig csak azt mondhatjuk, hogy bár a feliratanyag folyamatosan gyarapszik, de ezzel együtt is messze elmarad a bibliai szöveg mennyisége mögött. Ahhoz, hogy mélyebben feltárhassuk a héber nyelv klasszikus korában a nyelv változásait, véleményem szerint sokkal több Biblián kívüli Qumrán előtti héber anyagra lenne szükség. Ilyen szempontból (is) jó lenne egy a qumránihoz hasonló könyvtár felfedezése⁷. Ebből akár az is következhetne, hogy a bibliai héber szótárak egyetlen kötetben is feldolgozhatnák az Ószövetség szókincsét, a helyzet mégsem ez. Az utóbbi évtizedek standard nagy szótárai több kötetesek: akár a Köhler-Baumgartner szótárra nézünk (bibliai héber: négy kötet)⁸ akár a Donner-Meyer-féle Gesenius feldolgozásra (hat kötet).⁹ A világon mindenhol ismert és használt *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, ami a legrégebb teljes kódexen, a Leningrádi Kódexen alapul (B19A) 1574 oldal csupán.¹⁰ Hogyan lehetséges, hogy egyetlen nem túl nagy kötetnyi irodalmi gyűjteményhez ekkora szótárak készülnek? A lexikológia nyelvén megfogalmazva: mi indokolja, hogy egy olyan irodalmi corпуст, aminek a szókészlete pusztán 9.980, csak több kötetes szótárakban tudunk bemutatni? A válasz több tényezőtől adódik össze, ezek közt találunk nyelvészeti és teológiai

⁷ Csak néhány ismertebb ókori kéziratlelet számadataival szemléltetném ezt: Mári (Tél Khariri): 22.000 szöveg, Nippur (Nuffar): 12.000 szöveg, Babilon: 10.000 szöveg, Asszurbanipál (Kr. e. 669-627) könyvtára Ninivéből: 11.000 szöveg (ez mintegy 1.500 tétel). Az eddigi legnagyobb szöveggyűjtemény Szippárból (Abu Habba, Kr. e. 625-486) került elő, 60-70.000 töredék, ez becslések szerint mintegy 30.000 szöveget képvisel. Legjobb monografikus feldolgozása: Olof Pedersén: *Archives and Libraries in the Ancient Near East 1500-300 B.C.* (Bethesda: CDL Press, 1988)

⁸ L. Köhler – W- Baumgartner: *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*. (Leiden: Brill), angol fordítása: vols. I-IV: 1994-1998, vol. V: 2000.

⁹ H. Donner – R- Meyer: *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. vol. I.: álef-gimel (1987); vol. II: dálet-jód (1995.); vol. III: kaf-mém (2005.), vol. IV: nún-peh (2007.), vol. V: cáde-sin (2009.), vol. VI: sin-táv és bibliai arámi (2010.).

¹⁰ Nyilván ez az oldalméret és a tördelés függvénye, adjunk pontosabb behatárolást: a VOT felmérése szerint a héber Biblia (értsd B19A) 305.500 szó terjedelmű. Vö. F. I. Andersen – A. Dean Forbes: *The Vocabulary of the Old Testament* (Roma: Pontificio Istituto Biblico, 1992.) – általános rövidítése: VOT – a héber lexikológia alapműve.

okokat is. A teológiai ok evidens: a vizsgálódás tárgya jelen esetben az Ószövetség, vagyis a Biblia (értsd: protestáns Szentírás) nagyobb része (kb. 75 %-a). S ha Biblia, akkor minden szava érdekes, fontos, megvizsgálendő, hogy közelebb jussunk a helyes megértéshez. A nyelvészeti okok több rétegűek:

- bár a héber Biblia a felölelt évszázadokhoz képest nem mondható hosszúnak (hasonlítsuk itt össze gondolatban gyorsan a qumráni könyvtárral!), mégis számos műfajt tartalmaz, a könnyedebb prózai szövegektől a jogi szövegeken át az archaikus költeményekig.
- Bár a héber Biblia szókincse nem éri el a 10.000-et, a hagyományozás hosszú évszázadai során sok *lapsus calami* keletkezett (qöré, kötő, haplográfia, dittográfia, orthográfiai variánsok és hibák), amit a tudományos kiadások kritikai apparátusa az emendációkkal tovább gyarapít.
- Bár a héber Bibliai szókincse nem éri el a 10.000-et, a szókincsben található szavak több mint 75 %-a csak tízszer, vagy annál kevesebbszer fordul elő (vö. VOT). Külön probléma itt a hapax legomenon szavak nagyon magas száma. (Cohen adata: 490)
- Az összehasonlító sémi nyelvészetnek még mindig nagyobb szerepet tulajdonítanak a kelleténél, dacára J. Barr kutatási eredményeinek (dubiózus párhuzamok felsorolása, derivátumok erőltetése).¹¹
- Az emendációk mértéktelen figyelembevételével egyrészt megnőtt a korrigált szövegek felsorolása, másrészt még eddig nem atesztált szavak is bekerülnek egy-egy szótárba. (vö. HALOT).¹²

A teológiai és nyelvészeti okok mellett pedig megemlítenék egy harmadik faktort is, ami jelentősen megnövelheti egy-egy lexikográfiai mű terjedelmét (is). Ez pediglen a szerkesztéskor koncepció következetes és fegyelmezett végrehajtásának hiánya. Példaként a Köhler-Baumgartner szótárt hozom fel, ami dacára annak, hogy a világ egyik legjobb bibliai

¹¹ Érdemes James Barr szavait idézni: „a word has meaning only within its own language and its own period of usage”; in: „Hebrew Lexicography: Informal Thoughts”; in: W. R. Bodine (szerk.): *Linguistics and Biblical Hebrew* (Winona Lake: Eisenbrauns, 1992), 141. o.

¹² Az emendációk és szövegverziók bonyolultságát számos kommentáron és tanulmányon megfigyelhetjük. Egyet a legjobbak közül hadd említsük példának: Karasszon István: *Ézsaiás és a könyv*; in: *Az Ószövetség másik fele* (Budapest: L'Harmattan, 2010.), 19. o. skk.

héber szótára, az egyes szócikkek kidolgozottságában korántsem egyenletes. A „f”-tel kezdődő szavakat, szám szerint 112-t, 14 oldalon hozza a szótár, a „h”-vel kezdődő szavakat, szám szerint 186-t, 22 oldalon hozza a szótár, a „z”-nal kezdődő szavakat, szám szerint 202-t, 24 oldalon hozza a szótár. A példákat sorolhatnám, az arányok hasonlóak: átlagosan 8-8,5 szót találunk kidolgozva egy oldalon¹³. Aztán az utolsó öt-hat betűnél ez elkezd változni és a legutolsó betűnél az egyes szavaknál, a ritkább, kevésbé fontos szavaknál is szinte már kis esszéket találunk. Talán Baumgartner halála magyarázza, nem tudni biztosan, de a szerkesztési fegyelem fellazult: olykor már parttalan a szakirodalom felsorolása, az se rövidítve, mint korábban, több a felsorolt igehely is és a szerkesztői komment. Ennek eredményeként a „t” a korábbi átlagok alapján várható 40–45 oldal helyett 152 oldalt kapott a szótárban. Nyilván vannak fontosabb szavak, nyilván a statisztika nem mindig tükrözi a tényeket és más fontos szempontokat is érvényesíteni kell, de a következetes és visszafogott szerkesztés felpuhulásának itt egyértelműen a terjedelem indokolatlan megugrása lett a következménye.

Milyen legyen az új biblia héber-magyar szótár?

Hadd tegyem fel ezt a kérdést először így: milyen ne legyen az új bibliai héber-magyar szótár? Úgy gondolom, hogy magyar nyelven nincs szükség több kötetes nagy bibliai héber szótárra. Ezt csak egy nagyon szűk réteg, a kutatók és teológiai tanárok olvasnák túlnyomórészt, ők pedig ezt megtehetik angolul, németül. Egy ilyen önálló szótár kidolgozása ma már nem egyemberes feladat, Magyarországon pedig az anyagi és szellemi körülmények sem adták egy ilyen csapatmunka elkészítéséhez. Emellett súlyos szakmai érvek is szólnak a szótáírás csapatmunkában történő kivitelezése ellen.¹⁴ Röviden: nem ebben kell gondolkodni.

¹³ Átlagosan, de nem kizárólag. Az adatok felsorolását mellőzöm, csak szemléltetésként hozok néhányat. Az általam használt HALOT Study Edition alapján a következő átlagokról beszélhetünk: bét: 7,29 lexéma / oldal; dalet: 8,6 lexéma / oldal; hé: 8,6 lexéma / oldal; hét: 8,95 lexéma / oldal; tét: 7,7 lexéma / oldal; jód: 8,3 lexéma / oldal. Ugyanakkor lefelé és felfelé is vannak eltérések ettől: mém: 11,2 lexéma / oldal; qof: 3,45 lexéma / oldal. Ezzel együtt is a fentebb vázolt szerkesztési kivitelezés fellazulása helytálló.

¹⁴ Lásd James Barr ma is érvényes okfejtését: Barr: 1992, 145–146. o.

A célzott olvasóréteg a lelkészek és teológiai hallgatók tábora kell legyen, beleértve minden keresztyén és zsidó felekezet szakembereit és diákjait. Ehhez elég egy egykötetes szótárt összeállítani, amit bárki levehet a polcra, vagy kényelmesen magával vihet. Nagyon fontosnak tartom ennek a gyakorlati szempontnak a következetes érvényesítését, mert látni fogjuk, több dolog is következik ebből. A kérdés innen már az, hogy ez az egykötetes szótár milyen ne legyen?

Először is el kell hagyni a szakirodalom felsorolását. Egyrészt a honi teológiai könyvtárak ehhez a kutatáshoz kicsik, hiányosak. Másrészt a szakirodalom folyton változik, bővül. A több kötetes, évtizedeken át készülő szótárak megmutatták, hogy mire az utolsó kötet is kijön a nyomdából, lehet kezdeni az egész munkát előlről. Látom az értelmét és a tudományos értékeit egy ilyen bibliográfiai résznek, amennyiben lenne a későbbiekben egy digitális szótár, amit folyamatosan lehetne aktualizálni. (Ebből következően az alábbiakban egy nyomtatásban megjelenő szótárról beszélünk.) Harmadrészt a terjedelmet is jelentősen megnöveli a szakirodalom felsorolása. A szakirodalom felsorolását tehát el lehet hagyni.

A tervezett olvasótábor felől nézve a derivátumokról is hasonlóan gondolkodunk. E nélkül még végezhető komoly tanulás vagy exegetikai munka egy ilyen egykötetes szótárral, no és a terjedelmet is növelné a derivátumok megadása¹⁵.

Speciális a szóetimológia alkalmazása. Az egyes szavak sémi párhuzamainak feltüntetése nagyon hasznos lehet, de annak, aki nem tanult más sémi nyelveket, akkádót, ugaritit például, annak ezek a szófejtések semmint nem mondanak. Márpedig a diákjaink és lelkészeink többsége ide tartozik. Emellett egy súlyos szakmai érv is óvatosságra int minket az etimológiával kapcsolatban, ez pedig az adott párhuzam nyelvi értéke. J. Barr kutatásai óta az etimológia és az összehasonlító nyelvészet hangsúlyozásával illik vigyázni¹⁶. A gondolatmenet tovább folytatható – mondja Barr –, s azt is fel lehet vetni, hogy egy szótárban nem is kell helyet kapnia az etimológiának¹⁷. Ha pedig mégis helyet kap az etimológia, további kér-

¹⁵ A derivátumok elhagyása a szótár írásánál becslésem szerint több, mint 0,5 % hely megtakarítását eredményezi (kb. 0,6 %). Ez egy 1400 oldalas szótárnál 80 oldalt jelent.

¹⁶ „A word has meaning only within its own language and its own period of usage.” (Barr: 1992, 141. o.).

¹⁷ Ibid.

dés az alkalmazásának mértéke. Ráadásul az etimológiai vizsgálódás csak akkor lenne teljesen széleskörű, ha negatív regisztrációt is tartalmazna¹⁸. Azt csak halkán említem meg, hogy Chomsky óta sokan vallják, hogy egy adott szónak nem jelentése van, hanem használata. Ilyen szempontból érdekes a már említett sheffieldi klasszikus héber szótár, viszont egy ilyen szemantikai központú lexikográfiai koncepció, ami a szöveggörnyezetet is bemutatja, egy kötetben megvalósíthatatlan. Sajnos a kísértés túl nagy volt számomra, ezért több helyen ennek ellenére helyet kapott a szótárban az etimológiai hivatkozás. Bizonyos esetekben, elsősorban homonimák szétválasztásánál ez nyelvészetiileg is indokolt és megkerülhetetlen.

Ugyanilyen vitatott pont az ún. alapjelentés kérdése. A legtöbb tudós ma már tagadja, hogy a héber igénél alapjelentést kell feltételezni. Viszont az, hogy mit vallanak a legtöbben, mi a tudományos *consensus*, még nem jelenti azt, hogy be kell állni a sorba. Magam részéről úgy gondolom, hogy létezhetett sok esetben valamilyen „fő” jelentés és azt megőrizhette a nyelv sok esetben. Ezért nem utasítom el a főjelentés keresését, bár óvakodni kell attól is, hogy valaki minden áron alapjelentést akarjon felfedezni az egyes szavak mögött.

Kérdéses, hogy tartalmaznia kell-e a készülő szótárnak az előfordulási gyakoriságot? Meglepő módon az általunk fontosnak vélt szavak sokszor alig fordulnak elő az Ószövetségben. Ennek jelentőségével vagy éppen jelentéktelenségével kapcsolatban nem bocsátkoznék részletekbe, pusztán az előfordulási gyakoriság meghatározásának pontatlansága zavar¹⁹. A szótárírás eme részénél fokozottan kellene támaszkodnunk konkordanciákra. De melyikre? Lisowsky, Mandelkern, Even-Shosan konkordanciái, vagy az Andersen-Forbes szerzőpáros standard lexikológiai munkája a mérvadó? Bármely találomra kiválasztott egymást követő 25 kifejezést vizsgálnánk meg, nem találnánk két egyező könyvet a számadatokra vonatkozólag! Nyilván ennek számos oka lehet: eltérő gyökhöz történő besorolás, emendációk számlálása vagy ignorálása, qöré-kötib beszámítása stb., most csak az a kérdés, hogy mi alapján tör-

¹⁸ Például hiányzik az akkádból, nem attesztált az arámban stb. vö. Barr:1992, 142–143. o.

¹⁹ Érintőlegesen foglalkozik a problémával G.M. Landes, aki a szólistájában a gyakoriságot is figyelembe veszi; in: Landes: 2011, p. xiii.

ténjen az előfordulási adatok közlése? Vagy ezt is el kellene hagyni? Terjedelmi okok nem szólnak ellene, a fontosság és a pontosság felől nézve viszont jogos a kérdőjel alkalmazása. A csak egyszer előforduló szavaknál természetesen ez nem kérdés, feltüntetjük, hogy *hapax legomenon*, itt viszont az a kérdés, hogy mi számít hapaxnak? A témakörben két könyv is megjelent,²⁰ de egyetértés nincs a szerzők közt. Tehát a hapax legomenont jelezzük, de a háttérben itt is vannak megoldatlan pontok.

A lexikális sorrendet illetően el kell vetni a BDB gyökök szerinti besorolását mind gyakorlati, mind szakmai okokból. Az egyes lexémáknak az alefbét rendjét kell követnie²¹.

A szakirodalom felsorolása és a derivátunok elhagyása, valamint az előfordulási gyakoriság számának megkérdőjelezése után már valóban azzal a kérdéssel kell foglalkozni, hogy mit tartalmazzon, milyen legyen a készülő új bibliai héber-magyar szótár?

Nagyon hasznosnak tartom, ha egy-egy főnévnek, igének a Bibliában előforduló összes attesztált alakját megadja a szótár. Ide értendő a ragozott alakok mellett az összes szuffigált alak és az orthográfiai variánsok is. A héber nyelv tanulása során az egyes ragozásokat táblázatba foglaljuk és analógiásan az összes alakot képezzük. Ezért hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy például kevés olyan ige van, ami mind a hét igitörzset használja, s az egyes használt igitörzse(ke)n belül se találjuk meg az összes ragozott alakot²². A szótárnak a héber Biblia szövegét kell tükröznie,

²⁰ Cohen, Harold R.: *Biblical Hapax Legomena in the Light of Akkadian and Ugaritic* (SBL DS 37; Missoula: Scholars Press, 1978) a módszertanhoz lásd az első két fejezetet, valamint Greenspahn, Frederick E.: *Hapax Legomena in Biblical Hebrew. A Study of the Phenomenon and Its Treatment Since Antiquity with Special Reference to Verbal Forms*. (SBL DS 74; SBL, 1984), 17 o. skk.

²¹ Ne gondoljuk, hogy ez a sorrend problémamentes! Egy adott szónak lehet több féle írásmódja. Ezeket külön tüntessük fel, vagy besoroljuk egyiket a másikhoz? Ha utóbbit választjuk, melyiket tekintjük domnánssnak? Amelyik gyakrabban előfordul? Összességében fordul elő az egyik változat gyakrabban, vagy mondjuk abszolútusban/constructusban?

²² Az egyes igitörzsek használata nagy szórást mutat. A több mint 1.500 gyök 71.000 feletti számában fordul elő; ezek mintegy 50 % -a qal igitörzsből használt és vannak törzsek, melyek gyakorisága az 1 %-ot sem éri el! Vö. E. Jenni – C. Westermann: *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*. (München: Chr. Kaiser Verlag, 1984.), Band II., 542. o.

továbbá megerősíteni vagy megcáfolni az olvasót, hogy jó helyen keresi az adott szóalakot.

Az igék jelentését, jelentéseit igitörzsenként kell bontani, ha az adott szónál minden előfordulást említ a szótár, azt jelezni kell (†), ebben az esetben konkordanciaként is használható a szótár adott esetben.

A bibliai könyvek sorrendje követi a protestáns újfordítású Bibliánk sorrendjét, ill. a rövidítések is a protestáns szóhasználatban megszokott könyveken alapulnak (tehát Ézs, mivel Ézsaiás, nem Jesaja vagy Izaiás).

Alapszövegnek a héber Biblia standard akadémiai szövegét, a BHS-t vettük²³, standard szótárnak a Köhler-Baumgartnert, standard bibliafordításnak pedig a NRSV-t. Emellett rendszeresen használjuk a protestáns újfordítású Bibliát, ez a hivatkozásokból kiderül.

A lexémák közt látható módon meg kell különböztetni a ragozott alakból visszaképzett ún. szótári szót (˘), az emendált formát (cj.) és a Bibliában ténylegesen attesztált formát.

Fel kell tüntetni a párhuzamosan előforduló igehelyeket, ill. az adott kontextusban szereplő párhuzamos kifejezéseket.

Szövegmódosításnál jelezni érdemes az emendáció alapját (például vö. qöré, vö. BHS krit. app., vagy ókori fordítások: LXX, Tg, V).

A szótár készültségi állapota

Nézzük a terveket, aztán a tényeket. A bevezetőben említettem, hogy gyakorlatilag két éve folyamatosan dolgozom a szótáron. A terveim szerint 4–5 év múlva szeretnék kész lenni a bibliai héber-magyar szótár első verziójával. Ez egy egykötetes, közepes méretű (1000 oldal alatti terjedelmű) szótárt jelent, amit bárki azonnal levehet a polcra, vagy magával vihet. Ezt követné a bibliai arámi szókészlet feldolgozása. Az arámi részek mennyiségileg jóval kevesebb részt ölelnek fel a Szentírásban – kb. 650 szóról beszélünk – és szignifikánsan csak két ószövetségi könyvet

²³ Érdemes itt megjegyezni, hogy már folyamatosan jelenik meg a héber Biblia új kritikai kiadása, a BHQ. Először a 18. kötet, a Megilloth jelent meg: *Biblia Hebraica Quinta: General Introduction and Megilloth* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2004). Ez tartalmazza a kiadás általános bevezetését is. A legjelentősebb eltérés a BHS-hez képest a szövegkritikai apparátusban lesz. Azóta megjelent a Deuteronomium, a Példabeszédek, Bírák és az Ezsdrás-Nehémiás kötet is.

érintenek, ezért a héber vokabulárium mögé szorul, noha egyenértékű azzal, hiszen ez is a Biblia része. Emiatt a második kiadásban szeretném majd az arámi szótárrészt is átadni az olvasóimnak. A harmadik stádium a már meglévő szótár digitális anyagának folyamatos bővítése és ellenőrzése, melynek végeredményeként egy bibliai héber-arámi nagyszótár születik meg magyar nyelven. Ez a hosszabb folyamat, becslésem szerint, mintegy 20 év lesz összességében.

A szótárírás gyakorlati megvalósítása jelenleg még két párhuzamos vonalon történik. Egyrészt a tulajdonképpeni szótárírás, vagyis a lexicográfiai munka nehezebb része. Az egyes szócikkek összes előfordulási formájának, esetleges előfordulási számának feltérképezése, az egyes szemantikai körök elhatárolása, meghatározása és elágaztatása, qöré, kötíb, emendációk, exegetikai, régiségtani kérdések mérlegelése, stb. Amikor az előadó fáradtabb, akkor az alefbét egyes betűihez tartozó szólistákat viszi számítógépre. Ez utóbbi, vagyis a héber lexémák listájának elkészítése a végéhez közeledik. Két betű, a rés és a sín van hátra, viszont ezek a leghosszabb blokkok, mivel a kettő együtt kiteszi a héber Biblia szókincsének negyedét.²⁴ Ha a réssel és sínnel kezdődő szavak begépelése is lezárul²⁵, akkor már „csak” a szótárírás hátralévő részét kell befejezni. Jelenleg hat betű van kész. Terveim szerint 2014 őszére szeretném lámeddel bezárólag elkészíteni az első részét a szótárnak, de hangsúlyozom, hogy nem az alefbét szerint haladok sorban, sajátos munkamódszerem van, már a kezdetektől elszakadtam a hagyományos sorrendtől. Összességében a szótár készültségi állapotáról azt mondhatjuk, hogy a lexémák listája hamarosan elkészül, a szókészlet lexicográfiai feldolgozása pedig közel 13 %-os (kb. 1130 szó 2013. október végén).

²⁴ HALOT: rés c. 8 %, sín c. 17 %. Valójában ez kevesebb a fentebb tárgyalt szerkesztésműveleti változás miatt.

²⁵ A szavak begépelésének sebessége változó; az egyéni rekordom 152 szó volt 60 perc alatt, de legtöbbször ennek a közelében sem vagyok.